

DİLİN LEKSİK-TERMINOLOJİ TƏRKİBİNDƏ EKZOTİZMLƏR

Rzayeva Mədinə Əliağa qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
madinarzayeva@yahoo.com

Annotasiya: *Ekzotika sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası yad, özgə, qərribə anlayışından ibarətdir [1, 624]. “Rusca-Azərbaycanca lüğət”də sözün mənası belə verilir: “Ekzotika (uzaq ölkələrə, əksərən isti ölkələrə xas olub digər ölkələrin əhalisi üçün qeyri-adi, yad görünən şey, adət və s.)”.*

“İzahlı dilçilik terminləri” kitabında ekzotizmlər aşağıdakı kimi mənalandırılır: “Ekzotik leksika-nitqə xüsusi kolorit vermək məqsədi ilə başqa dillərdən (adətən geniş yayılmamış) alınıb işlədilan söz və ya ifadələr. Bir sıra bədii əsərlərdə işlədilan yad sözlər ekzotik leksikada misal ola bilər” [2, 364].

Açar sözlər: üslub, tədqiqat, mülahizə, çeviklik, ekzotizm

Ключевые слова: стиль, исследование, взгляд, гибкость, экзотизм

Key words: style, investigation, view, quickness, ekzoticism

D.E.Rozental və M.A.Telenkovanın tərtib etdiyi “Словарь лингвистических терминов” adlı lüğət də ekzotizmlərə dair verilən izah “İzahlı dilçilik terminləri” kitabındakı kimidir. Nəzərə alındıqda ki, “İzahlı dilçilik terminləri” adı göstərilən lüğətdən on dörd il sonra hazırlanmışdır, belə çıxır ki, həmin izah elə Rozental və Telenkovanın tərtib etdikləri lüğətdəki şərhə əsaslanır. Bu lüğətdə göstərilir ki, “*Ekzotik leksika başqa dillərdən, xüsusən, az tanınan dillərdən nitqə xüsusi (yerli) kolorit vermək üçün alınıb işlədilan söz və ifadələrdir: bek, beşmet, qyaur, durna, parança, piyala, çayxana, yanıçar*” [3, 544].

Rus dilçiliyində ekzotizmlərə aid verilən izahlar demək olar ki, tamamilə bir-birinin üstünə düşür. Bu izahlarda ekzotizmlər, bir qayda olaraq, yad dil elementləri hesab edilməklə məzmunca reali tipli sözlərdən fərqlənmir. Məlum olduğu üzrə, realilər hər hansı xalqın maddi və mənəvi həyatı ilə, onun məişəti, mədəniyyəti ilə, ictimai psixologiyası əsasında formalaşmış dil vahidlərindən ibarətdir.

Realialar hər bir dildə mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *dolma, cızdaq, cız-bız, bozartma, xaşıl, quymaq, hörra, ayran, süzmə, fətir, lavaş* kimi yemək adları, *yapıncı, arxalıq, sirtov, patava, çəpkən, qıyqac, çuxa* kimi geyim adları, *bəy, xan, ağa* kimi titul bildirən adlar realialara dair nümunələrdir. *Müsyö, madam, reverans* sözləri fransız, *tomoqavk, mokasin, viqvam* sözləri hindu, *salat (namaz), şəriət, tövbə, dirhəm, dinar* sözləri ərəb, *əndərun, birun* sözləri fars həyatı və məişəti üçün səciyyəvidir.

Ekzotizmlərlə əlaqədar onu demək lazımdır ki, bu cür dil vahidlərinə dair verilən izahlarda sözün terminoloji mənasından daha çox onun leksik mənasına diqqət yetirilir. Ona görə də bəzi izahlarda ekzotizmlər isti ölkələrə xas olan sözlər kimi, bəzilərinə isə ümumiyyətlə, yad, özgə xarakterli dil vahidləri kimi təqdim olunur.

L.P. Yefremov ekzotizmləri realialardan fərqləndirmir. L.P.Yefremova görə realialar yad dilə məxsus elementlərdir. Ekzotizmlər də yad dilə məxsus olduğu üçün olar realiaların bir növü hesab edilir [4, 75]. Sayalı Sadıqova yazır ki, “Elmi əsərlərin tərcüməsindən fərqli olaraq bədii tərcümədə bir xalqın adət-ənənəsinə, həyat tərzinə, sosial və regional xüsusiyyətlərinə, məişətinə aid olan bir sıra sözlərin ifadə etdiyi mənə başqa xalqların milli təfəkkürü üçün yad olduğuna görə onların ifadə etdiyi semantik xüsusiyyətlər ekzotik xarakterlidir. Buna görə də tərcümə dili hesabına həmin anlayışları ifadə edən sözlər dili leksik-semantik cəhətdən zənginləşdirir və lüğətlərdə öz əksini tapır. Lakin bunlar ədəbi dil faktı olmayıb xüsusi anlayış bildirdiyinə görə ancaq başqa dillərdə onların motivasiya xüsusiyyətləri mövcud olmadığına görə tərcümə edilə bilmirlər. Ə.V.Qubatov və N.A.Baxşiyevanın bir məqaləsində ekzotizmlərə aid edilən xüsusiyyətlər realilər kimi verilir.

Burada göstərilir ki, realilər xalq dili sözləri olub coğrafi mühitə, mədəniyyətə, maddi məişətə, yaxud, xalqa, millətə, ölkəyə aid əşya, anlayış və hadisələrin adlarıdır, yerli və tarixi koloritin daşıyıcılarıdır. Bu leksik vahidlərin başqa dillərdə qarşılığı yoxdur. Realilərin milli mənsubiyyəti olur, hansı xalqın dilində yaranıbsa o xalqa da mənsub olur. Başqa xalqların dillərinə ədəbiyyat və kütləvi informasiya vasitəsi ilə daxil olur. Bədii ifadə vasitəsi kimi realilər dil vasitəsi hesab edilir və onlardan istər yazıçılar, istərsə də orijinal bədii əsərlərin müəllifləri, eləcə də tərcüməçilər eyni dərəcədə istifadə edirlər. Realiləri biz dil vahidləri kimi qəbul edərkən onları şərti olaraq “öz” və “özgə” realilərə bölmək məcburiyyəti qarşısında qalıyıq. “Öz realiləri” hər hansı bir konkret dilə aid realilərdir. *Azərbaycan dilində “kəndxuda”, “onbaşı”, rus dilində “boyarin”, “samovar” və s.* Buradan göründüyü kimi, ekzotizmlərlə realilər arasında demək olar ki, sərhəd qoyulmur və ekzotizmlərə aid edilən xüsusiyyətlər eyni ilə realilərə də şamil olunur. Realilər bəzi hallarda leksik vahid kimi qiymətləndirilir. Məsələn, E.M.Vereşşaqın hesab edir ki, realilər nominativ söz birləşməsi kimi semantik cəhətdən bərabəryüklü sözlərin birləşməsindən ibarətdir. Y.V.Marinova ekzotik leksikadan bəhs edərkən göstərir ki, başqa dillərdən alınma olan bu tip sözlər yad mədəniyyətlərə aid anlayışlar bildirir. Məsələn, *dəviş, kommandos, korrida, medrese, pab, reyncer, fayf-o-klok* kimi sözlər bunlara nümunə ola bilər. Həmçinin, burada göstərilir ki, ekzotizmlər dilçilik ədəbiyyatında bir qayda olaraq realilərlə sinonim kimi işlədilir.

Buludxan Xəlilov *ekzotik* sözləri aşağıdakı kimi səciyyələndirir: “*Dilin lüğət tərkibində müəyyən qrup sözlər vardır ki, onlara ekzotik sözlər deyilir. Ekzotik sözlər mənşəcə başqa dilə mənsub olub xalqın məişətini, adət-ənənəsini, milli xüsusiyyətlərini göstərən leksik vahidlərdir*”. *Ekzotizm* dair burada *lirə* (Türkiyə), *şilling* (Avstraliya), *lev* (Bolqarıstan), *rial* (İran), həmçinin, *frak, kimono, çuxa, kaftan, ser, mister, cənab, banan, kivi, ananas, kottec, qala, minarə* kimi sözlər misal göstərilir [5, 442].

Ekzotizm barədə dilçilik ədəbiyyatında demək olar ki, hələ tam və qəti fikir söylənilməmiş, onun digər həmhüdüd söz qruplarından fərqli cəhətləri dəqiq arqumentlərlə təsbit edilməmişdir. Müxətəssislərin bir çoxu ekzotizmlər barədə bəhs edərkən bu söz qrupunun başqa xalqlara məxsus məişət, mədəniyyət, ictimai düşüncə və s. anlayışı bildirməsini əsas motiv kimi qəbul edirlər.

E.A.Suprun eyni zamanda ekzotizmlərə yaranan ehtiyacın orijinal və ya tərcümə əsərlərində yerli koloritin verilməsi zərurəti ilə bağlı olduğunu göstərir. *Realı* sözü mənşəyinə görə latın dilinə məxsusdur. Mənası maddi mədəniyyət anlayışı bildirməkdən ibarətdir. Dilçilikdə bu söz başqa xalqlara məxsus olan ictimai həyatla və milli mədəniyyətlə bağlı termin kimi işlədilir.

Belə çıxır ki, A.E.Suprun ekzotizmlər barədə bəhs edərkən onu realilərdən, bir növ ayırmır. E.A.Suprun həmçinin, hesab edir ki, ekzotizmlərə təkcə alınma kimi baxılmamalıdır, onlar, eyni zamanda, kalkalaşmış yad dil elementlərindən ibarətdir. İ.A.Qalçenko başqa xalqların həyatına aid olan sözləri *ekzotizm* adlandırır. Lakin nədənsə ekzotizm termini əvəzinə *regionalizm* terminini işlətməyi təklif edir. Görünür, İ.A.Qalçenko ekzotizmlərin ayrı-ayrı regionlarda məskun olan xalqlara aidiyyətini əsas götürür. İ.Q.Dobrodomov ekzotizmləri, regionalizm hesab etməklə onları həm də *etnoqrafizm* kimi də adlandırır. Bu isə ona görədir ki, ekzotizm adlandırılan eksik vahidlər ayrı-ayrı xalqlara aid regional xarakter daşdığı kimi eyni zamanda xalqın etnik düşüncəsi ilə bağlı təsəvvürlərin canlandırılmasına da xidmət edir. İ.Q.Dobrodomov leksikaya həsr olunan digər əsərlərində də ekzotizmlərin regional xarakteri ilə bağlı fikirlərə rast gəlmək olur. İ.Q.Dobrodomovun ekzotik leksika adlandırılan sözləri regionalizm kimi xarakterizə etməsi özünü tam şəkildə doğrulda bilməz. Çünki həmin tipli sözlərin regionalizm adlandırılması onların funksional keyfiyyətini məhdudlaşdırmaqla eyni zamanda milli diskriminasiyaya meyillilik kimi təsəvvür yaradır. Nəzərə almaq lazımdır ki, ekzotik sayılan leksika bədii ədəbiyyatda, o cümlədən hər hansı bir informasiya prosesində digər xalqların həyatı, məişəti, mədəniyyəti, əxlaqi-etik dünyagörüşü barədə obrazlaşdırıcı

ifadə vasitəsidir ki, bu da regionalizm anlayışından çox-çox geniş təsəvvür yaradır. Ekzotizmlərlə bağlı L.P.Krısının maraqlı fikirləri vardır. O ekzotizmləri dildə passiv leksika hesab edən mütəxəssislərdən fərqli olaraq belə düşünür ki, rus dilinə daxil olan hər hansı söz onun bildirdiyi predmet mənimsənilməyə qədər ekzotizm sayılmalıdır. Söz alınma keyfiyyəti qazanmadığı təqdirdə onu varvarizm dərəcəsinə aid etmək olar. Belə sözləri rus dili hüdudlarından kənar qalan leksik vahidlər sırasına daxil edir. L.P.Efremov ekzotizmləri dilin leksik tərkibinə daxil olmayan və okkazonal şəkildə işlənən sözlər kimi təqdim edir. Belə sözlərin şifahi və yazılı dildə milli kolorit yaratdığını göstərir .

Rus dilçiliyində ekzotizm tipli sözlərin varvarizm adlandırılmasına Q.L.Zeleninin də tədqiqatında rast gəlmək olur. O varvarizm hesab etdiyi bu tipli sözləri, eyni zamanda, rus dilində üslubi sinonim səviyyəsində işlənən leksik vahidlər kimi mənalandırır [6, 296].

Bəzi tədqiqatlarda ekzotizmlər həm realilərlə eyniləşdirilir, həm də ekvivalentsiz leksika adlandırılır. Ekvivalentsiz leksika bu mənada adlandırılır ki, onları başqa oxşar mənalı qarşılıqla ifadə etdikdə aid olduğu dildəki anlayış effekti tam şəkildə verilə bilmir.

Ekzotizm adı ilə tədqiqata cəlb olunmuş leksika barədə tam və qəti arqumentləşdirmə müəyyən edilmədiyinə görə ayrı-ayrı tədqiqatçılar həmin leksik vahidləri bir-birindən fərqli adlarla təqdim edirlər ki, bu da məsələnin mahiyyətini aydınlaşdırmaqda çətinliklər törədir. Tədqiqatların bəzilərində ekzotizmlər rəngarənglik yaradan söz kimi təqdim edilir ki, burada tədqiq edilən dil vahidlərinin üslubi-emosionallıq yaratmaq imkanlarının mövcudluğu əsas götürülür.

Bəzi tədqiqat əsərlərində ekzotizm adı ilə tədqiq olunan leksik vahidlər məişət leksikası kimi təqdim edilir. Bu halda həmin sözlərin məişət həyatı ilə bağlı olması əsas götürülür. Başqa sözlə, ekzotizmlər, bilavasitə insanların məişət həyatı ilə bağlı olan söz qrupları sistemə daxil edilir.

S.Vlaxov və S.Florinin bir məqaləsində onlar alınma realiyalar qrupuna daxil edilir. Tədqiqatların bəziləsində ekzotizm qrupuna aid edilən sözlər sistemdən kənar vahidlər kimi verilir.

Bəzi tədqiqatlarda isə ekzotizmlər təsadüfi leksik lakunalar kimi tədqiq edilir ki, bu da onların bir xalqa məxsus olanın digər xalq üçün səciyyəvi olmadığı prinsipindən irəli gəlir.

Ekzotizmlər barədə aparılan tədqiqatlarda fikir müxtəlifliyinin olması o demək deyildir ki, onlar başdan-başa qeyri-müəyyən söz qruplarıdır. Burada ekzotizm adı altında tədqiq olunan leksik vahidlər barədə nə qədər fərqli fikirlər söylənsə də onların hamısı həmin söz qrupunun xarakter əlamətlərini meydana çıxarmağa yönələn cəhd kimi maraq doğurur. Ekzotizmlərin müəyyən edilməsində dolaşdırıcı və müxtəlifvariantlı fikirlər ona görə baş qaldırır ki, burada sözün termin adı *ekzotika* sözünün hərfi mənası ilə eyniləşdirilir. Ona görə də ekzotizmlər çox zaman realilər ilə eyniləşdirilir və bir çox hallarda onların arasında prinsipial bir fərq qoyulmur. Əslində isə ekzotizmlərlə realilər arasında özünəməxsus fərqlər mövcuddur. Məsələn burasındadır ki, ekzotizm tipli sözlər özünün leksik-semantik dairəsinə görə realilərdən daha genişdir. Ekzotizmlər üçün xarakter olan əlamətlər bəzi hallarda realilərlə üst-üstə düşdüüyü üçün onlar tədqiqat əsərlərində bir-birindən ciddi şəkildə fərqləndirilmir. Ekzotizmlər üçün ən əsas səciyyəvi əlamət onların yad dilə məxsus olmasından ibarətdir. Realilər də yad dilə məxsus dil vahidlərindən ibarətdir. Məsələn bundadır ki, ekzotizmlər daxil olduğu dildə başqa sözlərlə həm sinonim cərgə yarada bilər, həm də tərcümə edilə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *manat* sözünü rus dilindəki *рубль* sözünün qarşılığı kimi, *lavaş* sözünü *лепешка* kimi, *пирожки* sözünü *qutab* kimi tərcümə edib işlədikə həmin sözlərin etnoqrafik anlayışını itirmiş oluruq [7, 22]. Ekzotizmlərin hər hansı dildə qarşılığının olması mümkündür. Məsələn, *xalça-ковер*, *yaba-вилы*, *çəngi-стержа*, *çilləkəp-дранка*, *tabaq-крыто*, *tava-сквородка* kimi qarşılıqlarla müqayisədə *bozbaş*, *bozartma*, *cız-bız*, *plov*, *təndir*, *aşiq*, *başlıq*, *başmaq*, *şahad*, *beşdaş*, *gilif*, *ura*, *kələk*, *çuxa*

kimi etnoqrafik leksikanın başqa dillərdə müvafiq qarşılığı yoxdur. Odur ki, bu tipli sözlər başqa dillərdə işləndikdə onlar reali tipli dil vahidləri kimi sayılmalıdır.

Realilər başqa xalqların real həyatı ilə bağlı olduğu üçün başqa dillərdə yerli, etnik, mətni, üslubi çalarlıq yaratmaq məqsədi ilə işlədilir və işlədildiyi dilin lüğət tərkibinə daxil olmur. Ekzotizmlər də bütünlükdə işlədildiyi dilin lüğət tərkibinə daxil olmur. Ekzotizmlər yad dil elementi olmaqla o halda işlədildiyi dilin bərabərhüquqlu elementinə çevrilir ki, onlar terminoloji xarakter daşısın və zəruri alınma kimi istifadə olunsun. Dildə müəyyən müddət işlənilib sonra sıradan çıxan yad sözlər köhnəlmiş sözlər kimi yox, məhz egzotizmlər kimi nəzərə alınmalıdır. Köhnəlmiş sözlər hər hansı dildə etnoqrafik leksikanın bir tərkib hissəsi olduğu halda bir dildə işlənilib sonralar sıradan çıxmış sözləri bu dil üçün etnoqrafik səciyyəli vahid saymaq düzgün deyildir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *çuxa, qurşaq, çarıq, patava, çəpkən, yaşmaq, börk, noxta, kaftan, vəl, qul, arxalıq* kimi sözlər köhnəlmiş etnoqrafizmlərdir. Ancaq *müəzzin* (azançı), *müəlla* (yüksək, uca), *müəmmər* (uzun ömürlü), *müərra* (çılpaq), *müzərə* (keçmiş), *müəssir* (təsirli), *səqər* (cəhənnəm), *səbük* (yüngül), *səncər* (səngər), *təqva* (pəhrizkar), *tətəbbö* (tədqiq etmə); *yasovul, jandarm, silist, şpion, dinastiya, uyezd, kultura, kommunxöz, sovxoz, kolxoz* kimi sözlər, *artıq*, köhnəlmiş egzotizmlər sayıla bilər.

Doğrudur, tədqiqatlarda egzotizmlərlə realilər arasındakı ciddi fərqlər tam şəkildə arqumentləşdirilmiş olmasa da hər halda, realilərin tərcümə edilməyən dil vahidləri kimi qeyd olunması bu sahədə irəliyə doğru atılan bir addım kimi qiymətləndirilə bilər. Beləliklə, egzotik sözlər elə sözlər qrupuna daxildir ki, onlar başqa, yad dilə məxsus olsun, tərcümə və ya kalkalaşma tələbləri ilə uyğunlaşa bilsin, daxil olduğu dildə sinonimləşmə yaratsın, terminoloji xarakter daşısın, ana dilində leksik-semantik normalara uyğun olmadıqda kənar dil elementləri kimi işlək əhəmiyyətini itirmiş olsun. Məsələn, Azərbaycan dilində norma hüququ qazana bilməyən *ilginc, ilişki, olay, dönəm, təpki, gələnək, yetkili, toplum, sonuc, fiasko, depressiya, insident, rekubasiya, defakto, postfakt*, konsensium kimi sözlər danışıq dilində yox, mətbuat dilində müəyyən vaxt ərzində işlənilib sonradan normalaşma bilməyən özge dillərə məxsus leksik egzotizmlər adlandırıla bilər.

Ekzotizmlər barəsində onu da əlavə etmək olar ki, bu tipli söz qrupları mental xarakter daşımaqla insanların intellektual tərəküründə formalaşmış xüsusi anlayışların ifadəsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Словарь иностранных слов. Москва, Русский язык, 1989, 624 с.
2. Adilov M.İ., Verdiyev Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989, 364 s.
3. Розенталь Д.Е. Теленкова М.А. Словарь справочник лингвистических терминов. Москва, Просвещение, 544 с.
4. Ефремов Л.П. Экзотическая лексика и вопрос ее калькирования.// Актуальные проблемы лексикологии. Тезисы докл. и сообщ. Всесоюзный научный конфранс. (17-20 июня 1970 г.). Минск, БГУ, 1970, с. 75-76.
5. Xəlilov V. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Nurlan, 2008, 442 s.
6. Зеленин Г.Л. Немецкая экзотическая лексика в русском языке XIX века. Дисс.канд.филол.наук., Москва, Ин-ст языкознания РАН, 1991, 296 с.
7. Мехтиева Д.Г. Лексика фразеологические и синтаксические проблемы художественного перевода (на основе переводов романов Л.Н. Толстого на азербайджанский язык). автореф.канд.филол. наук. Баку, 1988, 22 с.

ЭКЗОТИЗМЫ В ЛЕКСИКО-ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОМ СОСТАВЕ ЯЗЫКА

Rzaeva Madina Aliaga

Резюме

Использование интернациональных терминов в языке прессы связано больше всего с их лексико-семантической нормализованностью и с целью получения новой информации. Итак, в язык прессы могут входить термины, которые ненормализуются и которые могут нормализоваться.

EKZOTICISMS IN THE LEXICAL AND TERMINOLOGICAL COMPOSITION OF THE LANGUAGE

Rzayeva Madina Aliaga

Summary

The usage of international terms in the press language is related mostly to their lexico-semantic normality and with the aim of getting new information. Thus there can be entered the terms that can be and can't be normalized in the press language.

Rəyçi : prof Y usifov Mübariz

Azərbaycan dili kafedrasının 16 noyabr tarixli 2021 ci il tarixli iclasın 03 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 19 noyabr 2021-ci il

UOT: 811

TEXT AS AN OBJECT OF TRANSLATION IN THE CONSTRUCTION INDUSTRY

f.ü.f.d. Sadigova Ayten Pilağa
Azerbaijan Technical University

Annotation: *There are a huge number of definitions of the concept of "text". Here is one of them that reflect the essence of the text intended for translation. A text is an internally organized sequence of segments of a written work or recorded or spoken speech, relatively complete in its content and structure.*

Before starting work, the translator must use text analysis to determine which type of text to translate. Similarly, when evaluating a translation, first of all, it is necessary to get a clear idea of what type of text the original belongs to, in order to avoid the risk of evaluating the translation by incorrect criteria. There are a number of attempts to develop a typology of texts that would allow us to draw conclusions about the principles of translation or about the choice of special translation methods. This shows the understanding that the methods of translation are determined not only by the circle of readers and the special purpose of the translation.

Key words: text, construction industry, translation, translation problems, types of texts

Açar sözlər: mətn, tikinti sənayesi, tərcümə, tərcümə problemləri, mətn növləri

Ключевые слова: текст, строительная отрасль, перевод, задачи перевода, типы текстов

Studies of translation problems take into account the fundamental difference between pragmatic and artistic translation. In pragmatic texts, language is primarily a means of communication, a means of transmitting information, whereas in texts of fiction or poetry, it serves as a means of artistic embodiment, a carrier of the aesthetic significance of the work. Pragmatic texts have a lot in common, it is definitely necessary to take into account whether